

KEREPESZKI RÓBERT

Debrecen és a Volksbund

Adalékok a debreceni Volksbund megalakulásának körülményeihez

A két világháború közötti magyarországi németsegről és szervezeteiről Tilkovszky Loránt, Bellér Béla és legújabban Norbert Spannenberger kutatásai révén ma már sokat tudunk.¹ Munkáik azonban kevés adattal szolgálnak a hazai németek vidéki, főként kelet-magyarországi szervezkedéséről. Tanulmányomban ehhez közlök adatokat a debreceni és a Hajdú vármegyei népi német- és Volksbund-csoport bemutatásával.

Kézenfekvő a kérdés, hogy miért épp egy olyan várost és régiót választottam, ahol – mint látni fogjuk – a helyi lakossághoz képest elenyésző számban éltek német nemzetiségűek, és ebből adódóan a népi német szervezkedések sem lehettek olyan aktívak, mint például Baranya vagy Tolna megyében. A kutatásaimban azonban éppen arra kerestem a választ, hogy vajon Debrecen „színmagyar”, bizonyos rétegeiben radikális társadalma hogyan fogadta a városban beinduló népi német szervezkedése-

¹ A tanulmány megírásához felhasználtam TILKOVSKY Loránt: A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében. *Történelmi Szemle*, 1968/3–4. 294–312.; Uő: A német irredenta és Magyarország: A magyarországi népinémet (volksdeutsch) mozgalom útja. *Történelmi Szemle*, 1970/3. 369–396.; Uő: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978; Uő: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989; Uő: *Német nemzetiség – Magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből*. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1997; BELLÉR Béla: *A magyarországi németek rövid története*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1981; Uő: *A Volksbildungsvereintől a Volksbundig. A magyarországi németek története 1933–1938*. Új Mandátum, Magyarországi Németek Országos Önkormányzata, Budapest, 2002; Norbert SPANNENBERGER: A Volksbund. Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület. *Aetas*, 2000/4. 50–63; Uő: *A magyarországi Volksbund. Berlin és Budapest között*. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus, Budapest, 2005. Ezek mellett hasznos adalékokkal szolgált Tilkovszky Loránt Gratz Gusztáv irataiból válogatott forrásközleményei. Lásd TILKOVSKY Loránt: Gratz Gusztáv német nemzetiségpolitikai törekvései s azok kudarca. *Századok*, 2002/1. 153–205.

ket, és ebből következően hogyan látta a hitleri Németországot, illetve Magyarország németbarát politikáját. A tanulmány elsődleges forrásbázisát Hajdú vármegye és Debrecen főispánjának iratai szolgáltatták, ezen belül pedig a vármegye vitézi székkapitányának havi helyzetjelentései, illetve a városi rendőrkapitányság jelentései, megfigyelései.² Ezek mellett a város társadalmának, főképp a helyi politikai elitnek és az értelmiségnek a német kisebbséggel és Németországgal kapcsolatos gondolkodásmódját jól tükrözik a helyi politikai napilapokban megjelent cikkek is.³

Témaválasztásomat egyébként az a tény is indokolja, hogy a magyarországi németek legradikálisabb és egyik legellentmondásosabb alakja, Dr. Huss Richárd⁴ a debreceni Tisza István Tudományegyetem professzora volt, és már csak a jelenlétéből is adódik, hogy a helyi német kisebbség tevékenysége nagyobb figyelmet érdemel.

A korszak nemzetiségi, politikai és társadalmi viszonyai

Az előzmények vizsgálatánál elkerülhetetlen a város társadalmi és politikai viszonyainak rövid bemutatása és értékelése. Mindezt a korábbi várostörténeti szakirodalom már részletesen tárgyalta, így itt csak a téma szempontjából fontos kérdésekkel foglalkozom: a német nemzetiségűek reagálása a náci Németország külpolitikai sikereire; nemzetiszocialisták és a helyi német kisebbségiek, egyesületek mint a társadalmi élet legfontosabb tényezői.⁵

² Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban HBML) IV. B. 901/a. 8–19. d.

³ A korabeli helyi napilapok közül a legjelentősebb a *Debreceni Újság Hajdúföld* (a továbbiakban *DÚH*), amely egyértelműen kormánypárti volt, de olykor erőteljesen szélsőjobboldali irányba sodródott. Mérsékelt hangvételűnek számított a *Debrecen Keletmagyarországi Napló* (a továbbiakban *Debrecen*), a helyi baloldal (és a zsidóság) sajtóterméke pedig a *Debreceni Független Újság* (a továbbiakban *DFÚ*) volt.

⁴ A magyarországi népi német mozgalmak egyik vezetőjének, a debreceni egyetem német nyelv- és irodalomprofesszorának, Huss Richárdnak a neve a szakirodalomban (elsősorban Spannenberger munkáiban, lásd 1. jegyzet) *Huß* alakban is előfordul. A tanulmány megírásához felhasznált levéltári dokumentumokban és más, már közölt iratokban (lásd az 1. jegyzetben Tilkovszky Loránt *Századok*ban publikált forrásközléményeit, illetve *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: RÁNKI György, PAMLÉNYI Ervin, TILKOVSKY Loránt, JUHÁSZ Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. A továbbiakban: *A Wilhelmstrasse és Magyarország*...) azonban Huss formában szerepel, sőt maga a debreceni egyetem professzora is így írt alá, ezéért én is ebben az alakban használom.

⁵ A város két világháború közötti történetéről lásd TOKODY Gyula (szerk.): *Debrecen története IV. 1919–1944*. Csokonai, Debrecen, 1986. A politikai viszonyok alakulásához hasznos adalékokkal szolgál még TÓTH Gábor: *Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon a harmincas években 1929–1939*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

Az 1930-as évek elejének debreceni társadalmáról e vonatkozásban jellemző képet ad az egyik ismert helyi zsurnaliszta, Pongrácz Kálmán kétrészes cikke: *A magyar–német viszony*. Pongrácz ebben több ellentmondó szempontot tárt fel. Rámutatott, hogy „vagy politikai, vagy kulturális téren engedni kell az itt élő nemzetiségeknek”, és a magyarországi németek esetében „értsük meg kisebbségi törekvéseiknek igazoltságát és jogosságát”. Kiemelte, hogy „nem folytathatunk németellenes politikát belpolitikai és külpolitikai okokból sem, mert előbbi esetben békés asszimilációjukat akadályoznánk meg, míg külpolitikai tekintetben elvesztenék jelenlegi presztízszámukat, amelyet éppen loyális [sic!] német kisebbségi politikánk gyakorlása által szereztünk a külföldön”. Pongrácz az „arany középutat” javasolta cikke konklúziójában, amikor úgy fogalmazott: „Mi akceptáljuk a kisebbségi mozgalmakat, hiszen népünk jövője függ e kérdéstől, de a méltányosságnak is van határa”, és szükséges a német kisebbség pozitív hozzáállása is: „...kívánságunk a németességgel szemben az, hogy érdekeinkkel kapcsolatban mutasson nagyobb szolidaritást és együttérzést.”⁶

Mint tudjuk, Debrecen és Hajdú vármegye nemzetiségi viszonyaira az abszolút magyar többség volt jellemző. Az 1941-es népszámlálás adatai alapján a megyeszékhelyen 280 német anyanyelvű élt (Debrecen lakosságának 0,22%-a), a megyében összesen 416 (az összlakosságot tekintve 0,08%), más nemzetiségűek pedig még kevesebben voltak. Ennél kisebb lélekszámban – és arányban – csak Heves (285), Szabolcs-Szatmár (337) és Szolnok megye (382) területén éltek német anyanyelvűek. Tény, hogy Hajdú és Bihar lakossága 99,2%-ban magyar anyanyelvűnek vallotta magát, és ezzel az 1941-es népszámlálás szerint a legmagyarabb megyének számított. Nem véletlen, hogy vitéz Nagy Pál altábornagy, aki az 1930-as évek elején Debrecen és Hajdú vármegye vitézi székkapitánya volt, rendes havi helyzetjelentésében a kisebbségekre vonatkozóan rendre tömören csak annyit jegyzett meg: „Nemzetiség a megye területén nincs.”⁷

A Trianon utáni természetes és mesterséges asszimilációs folyamatok révén már csak közel félmillió magyarországi német kisebbség elsősorban Baranya (99 599 német anyanyelvű, a megye lakosságának 27,7%-a), Tolna (72 182 német, a megye a lakosságának 26,8%-a), Győr-Sopron (43 432 német, a lakosság 11,5%-a) és Pest megye⁸ területén élt. A Dunán

⁶ *Debrecen*, 1931. február 27–28.

⁷ Pl. HBML IV. B. 901/a 9. d. 27/1932. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése (1933. február).

⁸ Pest megyében (Budapest nélkül) 65 035 német élt, akik a lakosság 9,4%-át tették ki. Meg kell még említeni, hogy a fővárosban is jelentős számban laktak német anyanyelvűek (41 329 fő, ami kb. a lakosság 4,1%-a).

innen csak Bács-Kiskun megyében voltak jelen viszonylag nagy arányban (több mint 42 000 német anyanyelvű, a lakosság 7,6%-a). Fontos kiemelni, hogy a németek több mint fele a mezőgazdaságból élt, és ebből adódóan jelentős többségük a vidéki kistelepeken lakott. Baranyában például a német nemzetiségűek, a közel 100 000 német 91,3%-a lakott falvakban, és nem voltak ritkák azok a települések sem, ahol a lakosok 80–90%-a német anyanyelvű volt. Hasonló a helyzet Tolna és Pest megyében; Győr-Sopron megye kivétel, hiszen Sopron városban több mint 15 000 német élt. A magyarországi német kisebbség agrár jellege miatt feltűnő és meglepő, hogy hajdú-bihari németek több mint kétharmada (67,3%) Debrecenben, tehát nagyvárosban lakott. Ezek jelentős része munkás, kispolgár és értelmiségi volt.⁹ A csekély létszám ellenére Debrecen és Hajdú vármegye második legjelentősebb kisebbsége a német volt (lásd az alábbi táblázatot).

Debrecen és Hajdú-Bihar megye nemzetiségei az 1941-es népszámlálás adatai alapján¹⁰

	Teljes lakosság	Magyar	Német (arány)	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Egyéb
Debrecen	125 933	125 075	280 (0,22%)	88	168	1	8	313
Községek	303 827	300 631	113 (0,04%)	78	2008	–	8	989
Hajdú-Bihar Debrecen nélkül	370 657	367 397	136 (0,04%)	86	2010	1	12	1015
Hajdú-Bihar és Debrecen együtt	496 590	492 472	416 (0,08%)	174	2178	2	20	1328

⁹ A magyarországi németek megoszlásáról, társadalomszerkezetéről lásd TILKOVSKY Loránt: Német nemzetiség – Magyar hazafiság. I. m. 27–56.; BELLÉR Béla: A magyarországi németek rövid története. I. m. 146–147.; KOVÁCS Alajos: *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Budapest, 1936.

¹⁰ Az 1941-es népszámlálás. 2. k. *Demográfiai adatok községek szerint*. Történeti Statisztikai Kötetek, Budapest, 1976. 80–81.

Debrecen politikai viszonyai is sajátosan alakultak. A világgazdasági válság hatására Magyarországon is egyre inkább megerősödő szélsőjobboldali mozgalmak és pártok egyik legfőbb központja és bázisa ez a város lett. Vezető személyiségeik – Böszörmény Zoltán, gróf Festetics Sándor, Meskó Zoltán – gyakran megfordultak itt, és számos alkalommal tartottak demonstratív tömegrendezvényeket, ahol több százan, néha több ezren vettek részt.¹¹ Egyfelől ez is indokolja azt, hogy a debreceni nemzetiszocialista mozgalmakkal a német nemzetiségi kérdés kapcsán részletesen foglalkozom; másfelől pedig az sem elhanyagolható, hogyan fogadták a helyi szélsőjobboldali erők a magyarországi németek szervezkedéseit. A későbbiekből kiderül, hogy nem lelkesedtek érte egyértelműen.¹²

A nemzetiszocialista pártok megerősödése és térnyerése Hitler németországi hatalomra kerülésétől, 1933-tól kezdve felgyorsult. A debreceni rendőrkapitányság már 1933 márciusában azt jelentette, hogy a Böszörmény Zoltán vezetése alatt álló Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt „tagjainak száma a németországi események hatása alatt meglehetősen növekedik”, és ekkor már több száz taggal lehetett számolni. A jelentés szerint a tagság nagy része „munka nélküli iparossegédekből, munkásokból, állás nélküli magánalkalmazottakból” és „leginkább a fiatalabb generációból” áll, de a levéltári iratokból egyértelműen kiderül, hogy az értelmiségi rétegekből, elsősorban az egyetemi hallgatók, sőt az oktatók, professzorok és a tisztviselők közül is egyre többen lettek a szélsőjobboldal hívei.¹³ A helyi „nacionalista” sajtóorgánium, a Kolozsvár-Borcsa Mihály¹⁴ szerkesztette *Debreceni Újság Hajdúföld* című

¹¹ 1935 márciusában az Arany Bika Szálló nagytermében Festetics Sándor pártjának gyűlésén a rendőri megfigyelő szerint mintegy 2300 fő vett részt. (HBML IV. B.901/a 12. d. 121/1935. eln. A debreceni rendőrkapitányság jelentése Magyar Nemzeti Szocialista Párt politikai gyűléséről. Debrecen, 1935. március 26.)

¹² A debreceni nemzetiszocialista mozgalmakhoz lásd Tóth Gábor: *Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszántúlon...* I. m. 198–206., 268–292.; GÁRDONYI Sándor: Nyilas mozgalmak Debrecenben 1933–1939. *Debreceni Szemle*, 2002/1. 79–99. A szélsőjobboldali pártokról általában lásd LACKÓ Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966; SZAKÁCS Ferenc: *Kaszáskeresztetek*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1963.

¹³ A rendőrség több alkalommal jelentette az egyetem rektorának is, ha egyetemistákat láttak a szélsőjobboldali pártok rendezvényein. 1934 júniusában például a Nemzeti Szocialista Magyar Dolgozók Pártja gyűlésén 110-en vettek részt, „akik közül 20 intelligensebb megjelenésű egyén, felismerhetőleg több orvostanhallgató volt”. (HBML VIII. 1/b. [a debreceni Tisza István Tudományegyetem rektori hivatalának iratai] 47. d. 744/1933–34. etsz.)

¹⁴ Kolozsvár-Borcsa Mihály 1896. június 27-én született Kolozsvárott. Debrecenben 1919-től egyik megindítója a bajtársi mozgalmaknak. 1922-ben vette át a *Hajdúföld* című napilap szerkesztését. 1935 augusztusában Budapestre helyezték át, ahol a Miniszterelnökség vidéki sajtóügyeinek lett az előadója. Kezdetől fogva Gömbös közvetlen munkatársának számított. Hivatalát Szálasi alatt is megtarthatta. A Népbíróság

napilap „kivehetőleg [sic!] szimpatizáló hangon” írt a mozgalomról, míg „általában a zsidóság között nyugtalanság van a horogkeresztes mozgalom miatt, s attól tartanak, hogy németországi példájú atrocitások fognak itt is bekövetkezni”.¹⁵

Természetesen a kormánypártnak, a Nemzeti Egység Pártjának is erős bázisa volt Debrecenben, de a szélsőjobb egyértelmű térnyerését jelezte, hogy az 1935-ös választáson a város egyik kerületéből nemzetiszocialista képviselő (ifj. Balogh István gazdálkodó) kapott mandátumot. Bejutott a parlamentbe egy másik szélsőjobboldali gondolkodású politikus is, a már említett Kolozsváry-Borcsa Mihály személyében – ő a kormánypárt listájáról.¹⁶

Németország külpolitikai sikerei az 1930-as évek második felében tovább növelték a nemzetiszocialista pártok támogatottságát. Vitéz Berényi István ezredes, vitézi székkapitány 1937 novemberében azt jelentette a főispánnak, hogy a nyilaskeresztesek „tábora egyre erősödik”; bár „nagy hibája, hogy a vezetők személyi torzsalkodása széttagozódásra, frakciókra vezet”, ennek ellenére a párt taglétszáma „ezen a vidéken állandóan emelkedik”.¹⁷

A magyar nemzetiszocialista mozgalom vezetőinek egy része az 1930-as évek második felében eltávolodott a „nagy példaképtől”, Németországtól, noha az eszmei, pártszervezési és vezéri alapok éppen onnan eredtek. Festetics Sándor még 1935 folyamán több alkalommal foglalkozott ezzel. Az októberi debreceni pártrendezvényeken például a következő ellentmondásos és kissé anakronisztikus érvekkel védte meg mozgalmát: „Amint látom az ellenfelek beszédeiből, megint felbukkant a vád elle-

1946 áprilisában halálra ítélte. Berényi István vitézi székkapitány szerint Kolozsváry-Borcsa „a ker. és nemzeti gondolatnak meggyőződéses és elszánt harcosa volt. Harc közben természetesen élesen támadta azokat, akik a ker. és nemzeti gondolat érvényesülése ellen dolgoztak. Emiatt nem volt népszerű ember Debrecenben. De Debrecen ker. és magyar társadalmának öntudatos tagjai elismerik az ő működésének értékes és eredményes voltát.” (HBML IV. B. 901/a 12. d. 164/1935. eln. Dr. Kolozsváry-Borcsa Mihály NEP-képviselő; HBML IV. B. 901/a 12. d. 298/1935. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése [1935. augusztus].) Lásd még GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest, 2001. 401–411.

¹⁵ HBML IV. B. 901/a 10. d. 89/1933. eln. A debreceni rendőrkapitányság jelentése a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt debreceni szervezkedéséről. Debrecen, 1933. március 21.

¹⁶ Az 1935-ös választások során Debrecenben a szavazatok száma és aránya a következőképpen oszlott meg: NEP 11 934 szavazat (38,76%), nemzetiszocialisták 11 254 szavazat (36,55%), szociáldemokraták 7599 szavazat (24,68%). Lásd HUBAI László: *Magyarország választási atlasza*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. I. k. 109.

¹⁷ HBML IV. B. 901/a 14. d. 326/1937. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése (1937. november).

nünk, [...] hogy mozgalmunkat idegenből importáltuk. Ha így volna sem volna szégyen, mert minden nagy eszme és nagy gondolat, mely évtizedek folyamán előbbrevítte az emberiséget, idegenből származott. Így a keresztyén testvéri szeretet nagy gondolata, az Isten előtti egyenlőség, az egyenjogúság gondolata és a mai parlamentarizmus [sic!] is. De gyökeret verve [a] magyar földben, az teljesen magyarrá lett. Nem volna szégyen tehát, ha a nemzeti szocializmus eszméi is idegenből származtak volna, de mi mégis azt mondjuk, hogy nem igaz, hogy onnan származott volna. [...] Mi nem Mussolinitól vagy Hitlertől tanultuk meg, hogy minden baj forrása az az idegen elem, mely bevándorolt és 1848 óta mindent elfoglalt.” Kijelentette, hogy a nemzetiszocializmus alap-eszméi, „a népi önrendelkezés és a népközösség gondolatai nem külföldről jöttek át ide, hanem itt termelődtek ki a magyar földön és a magyar lelkekben”, tehát „a nemzeti keresztyén szocializmus gondolata nem Németországból átplántált eszme, erre mi már a lövészárkokban a sorsközösség alapján magunk jöttünk reá”.¹⁸ Festetics ezt a nézetet országgyűlési felszólalásaiban is több alkalommal megfogalmazta. A képviselőház 1937. május 5-i ülésén például kijelentette, hogy a magyar nemzetiszocialista mozgalom „tisztán hazafias magyar, nemzeti mozgalom, semmi összefüggésben sincs a német mozgalommal”.¹⁹

A Festetics-féle gondolatmenetet követve egy 1939. májusi gyűlésen a nyilas szónok már odáig ment, hogy kijelentette: „Európában a nemz[eti] szocialista elv legelőször Magyarországon fejlődött ki, mert az olaszok és a németek már a magyar mintát vették át. Nálunk a kommunizmus után az első ilyen nemz[eti] szociális megalakulás az ÉME [Ébredő Magyarok Egyesülete] volt. De később ennek vezetői eladták magukat a zsidóknak, nagytőkéseknek, kartelleknek, és így az eszme további fejlődését, terjedését lehetetlenné tették.”²⁰

Ezek a megnyilatkozások már jelzésértékűek. Jól elkülöníthető, hogy a Szálasi Ferenc és Hubay Kálmán által képviselt nyilas vonal továbbra is németbarát maradt, míg a másik oldal, elsősorban Festetics Sándor köré

¹⁸ HBML IV. B. 901/a 11. d. 1/1935. eln. ill. HBML IV. B. 901/a 12. d. 330/1935. eln. A debreceni rendőrkapitányság jelentései a Magyar Nemzeti Szocialista Párt gyűléseiről. Az 1935. október 18-i és 19-i jelentések. – Festeticsről lásd még PUSKI Levente: Festetics Sándor, a „nyilas gróf” politikai pályája. In: *Történeti Tanulmányok XIII. Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LVII.* A Debreceni Egyetem Történeti Intézetének kiadványa. Szerk.: VELKEY Ferenc. Debrecen, 2005. 157–168.

¹⁹ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XII. k. 208. ülés, 1937. május 5. Athenaeum, Budapest, 1937. 601–602.

²⁰ HBML IV. B. 901/a 16. d. 121/1939. eln. A debreceni rendőrkapitányság jelentése a Magyar Nemzeti Szocialista Párt Földműves és Munkásmozgalom gyűléséről. Debrecen, 1939. május 19.

csoportosulva – szélsőséges nacionalizmusa miatt – távolabb állt a hitleri Németországtól. Festetics szövetségest, és nem a magyarok felett álló hatalmat látott Németországban. A magyar parlamentben gyakran fel is szólalt a németbarát szövetségi politika mellett. 1939 januárjában például hangsúlyozta, hogy Magyarország nem kapta volna vissza a Felvidéket Hitler nélkül, és ezért érvelt a tengelyhatalmakkal való kitartás mellett.²¹

Nem véletlen, hogy 1938 augusztusában, amikor szóba került a Hubay Kálmán-féle nyilaskeresztes-hungarista párt és a többi nemzetiszocialista tömörülés egyesülése, a Festetics-féle párt debreceni és kelet-magyarországi csoportjaiban éles vita alakult ki a csatlakozás kérdésében. Többen, még maga Festetics is ellene volt annak, hogy pártjuk Hubayn keresztül közvetve Szálasi táborát erősítse. Festetics kijelentette: amennyiben a párttöbbség a fúzió mellett voksol, akkor ő párton kívül fogja folytatni tovább a politizálást. Az 1938. augusztus 7-én tartott debreceni pártértekezleten például Natkó Gyula, a joghallgatókat tömörítő Werbőczy Bajtársi Egyesület vezére is a hungaristákhoz való csatlakozás ellen szólalt fel, s úgy fejtegette „Hubay programját, mint magyarellenest s komolytalanságot; őva inti a jelenlévőket a hungaristákkal való egyesüléstől, mert – úgymond – a börtönnek lesznek a töltelékei, mivel a Hubay–Szálasi útja börtönbe viszi az őket követőket”. Érvelését azzal zárta, hogy „a hungarizmust veszélyesnek tartja a magyar nemzetre”.²²

Natkó egyébként egy 1984-ben készült interjúban így emlékezett vissza az 1938-ban megfogalmazott állásfoglalására: „Az akkor már egyre erősödő hazai sváb-nagynémet Volksbund-szervezkedést is megtámadtam. Hiszen Bleyer Jakab követői a debreceni egyetemen – Huss Richárd vezetésével – akkortájt nagyon szilárd talajt éreztek a lábuk alatt. A hazai sváb-nagynémet mozgolódással kapcsolatban ezt mondtam: Nem engedjük magunkat önállótlan néptöredékké silányítani, és nem engedjük, hogy itt bent bárki is kétségbe vonja a magyar kultúra és államiság sajtós értékeit és hivatását.”²³

A hitleri Németország agresszivitása és a magyarországi német nemzetiségi mozgalom felerősödése tehát megosztotta a magyar, ezen belül

²¹ Lásd A képviselőház 362. ülése, 1939. január 18. *Képviselőházi Napló*, XXI. k. 308–310.

²² HBML IV. B. 901/a 15. d. 208/1938. eln. A debreceni rendőrkapitányság jelentése a Festetics-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt tagértekezletéről. Debrecen, 1938. augusztus 7.

²³ Egyébként a terjedelmes interjú közölt részeiben egy szó sem esik arról, hogy Natkó milyen szerepet játszott a debreceni nemzetiszocialista mozgalmakban. Tény, hogy 1945 után eltűnt a közéletből, és a világháború utáni nagyobb felelősségre vonást minden bizonnyal azért kerülhette el, mert 1942-től aktívan bekapcsolódott a Turáni Vadászok németellenes szervezetébe, ahol állományvezető lett. (Tóth Pál Péter: *Messiasok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. 370.)

a helyi szélsőjobboldali köröket. Egyre többen vélték úgy, hogy a magyar szuverenitást veszélyeztetik a német törekvések, és ebből adódóan gyanakvással figyelték a magyarországi német nemzetiségi mozgalmat is.

A nemzetiszocialista pártokban a német kérdés (és ezzel együtt a német nemzetiségi kérdés) megítélése kapcsán végbement polarizációnak megvoltak a maga előzményei és okai. Intő jel volt például nemcsak a nemzetiszocialisták, hanem Debrecen társadalma számára is a következő. 1939 decemberében a Németországból hazatért megyei mezőgazdasági munkások²⁴ egy német ifjúsági szervezetnél, valószínűleg a náci párt egyetemi egyesületénél, a Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbundnál²⁵ használatos térképet hoztak haza, amelyen „Magyarország éppen úgy a Német Birodalom alkatrészének van feltüntetve, mint a Cseh-Morva Protektorátus”. Emellett a hazatért munkások előadták, „hogy a falusi kisemberek, a földműves nép ragaszkodik Hitlerhez és a nemzetiszocialista uralomhoz, mivel az igen sokat tett a kisemberek érdekében”. Berényi István ezredes, a vitézi szék kapitánya²⁶ lehetségesnek tartotta, „hogy a magyar munkásokat tendenciózan tájékoztatták Németországban”, ezért úgy vélte, hogy a „jövőben nem volna szabad egyetlen magyarországi mezőgazdasági munkást sem kiengedni német földre”.²⁷

²⁴ Az 1930-as évek második felében elsősorban egzisztenciális okokból egyre több magyar mezőgazdasági munkás vállalt szerződéses időnymunkát Németországban. Az 1930-as évek második felében elsősorban egzisztenciális okokból egyre több magyar mezőgazdasági munkás vállalt szerződéses időnymunkát Németországban. Lásd Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K 27. Az 1938. június 23-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve, 19. sz. napirend; 1939. január 20. (23. sz.)

²⁵ A Nationalsozialistischer Deutscher Studentenbund (NSDStB) 1926-ban alapították. 1931-ben már több mint négyezer tagot számlált, egy évvel később közel nyolcezeret. Hitler hatalomra jutása után teljesen háttérbe szorította a hagyományos német egyetemi ifjúsági szervezeteket, a Burschenschaftokat, amelyek a magyar egyetemi bajtársi egyesületeknek is mintául szolgáltak. A német ifjúsági szervezetekről lásd Helma BRUNCK: *Die Deutsche Burschenschaft in der Weimarer Republik und im Nationalsozialismus*. Univeristas, München, 1999; Wolfgang ZORN: Student Politics in the Weimar Republic. *Journal of Contemporary History*, 1970/5. 128–143.

²⁶ Vitéz Berényi István még székkapitányi kinevezése előtt, 1933 márciusában elmondta, hogy „a revízió után a nemzetiségi politika irányzata csak a megegyezés lehet”. Kijelentette: „Csonka-Magyarország ma állandóan felszínen tartja a kisebbségi kérdést, s ha a revízió után nem a megegyezéses irányzatot követné, akkor ellentétbe jönne önmagával”, és „félre kell tenni a bosszú politikáját”, mert „mindazok a nemzetiségek, melyek a Kárpátokon belül születtek, egyformán testvéreink”. (*Debrecen*, 1933. március 28.)

²⁷ HBML IV. B. 901/a 17. d. 13/1940. eln. Olyan térképek, amelyekken Magyarország a Harmadik Birodalom része, nem csak az 1930-as évek végén váltak ismerté a magyar közvélemény előtt. A baloldali *Debreceni Független Újság* már 1933. április 14-én vezércikkében azt írta, hogy a magyar jobboldali sajtó „elnézte és elhallgatta”, hogy „néhány horogkeresztes újságok közölték Németország jövődő térképét, amely már Németországhoz tartozónak tüntette fel nemcsak Ausztriát, hanem Magyarországot is egészen a Balatonig”. Vö. ORMOS Mária: Magyarok – német „népi” és nemzetiszocialista szemmel. In: Uő: *A történelem vonatán Európa és Magyarország a 20. században*. Múlt és jövő, Budapest, 2005. 107–129.

Az ilyen és ehhez hasonló esetek a társadalom széles rétegeiben köztudomásúak voltak. Ezek ismeretében nem meglepő, hogy azok, akik eredetileg német mintára alakították ki ideológiájukat és politikájukat, az 1930-as évek végére már egyenesen veszélyesnek tartották a náci Németországot, és ebből adódóan ők is gyanakvással figyelték a debreceni németek mozgolódását. A német nemzetiségi mozgalmak vezetői, így Huss Richárd is, a maguk részéről kerültek és elodázták a magyarországi nemzetiszocialistákkal való szorosabb együttműködést, mivel tartottak szélsőséges nacionalizmusuktól, így közvetlenül a náci Németországtól vártak támogatást.

Szólni kell még a város egyesületi életéről is, mert a két világháború közötti időszakban rendkívül megnőtt a társadalmi szervezetek jelentősége. A debreceni rendőrkapitányság 1934. áprilisi jelentése szerint a városban ekkor 223 egyesület és 18 ipartársulat működött.²⁸ Közülük először is az országos szélsőjobboldali szervezetek érdekesekek, amelyeknek Debrecenben jelentős csoportjai voltak: a MOVE, az Ébredő Magyarok Egyesülete, a Magyar Revíziós Liga,²⁹ a Magyar Jövő Szövetség, illetve a Keresztény Nemzeti Liga. Ezeknek az egyesületeknek a tagsága elsősorban a városi középrétegekből, a kispolgárságból, illetve értelmiségből állt. Az Ébredő Magyarok Egyesületének vezetői például az 1920-as években végig a debreceni Tisza István Tudományegyetem professzorai közül kerültek ki (előbb Iványi Béla jogi kari professzor, később Mitrovics Gyula a bölcsészkar professzora), az 1930-as években pedig hosszú ideig Halász Miklós, a pallagi Gazdasági Akadémia igazgatója állt a szervezet élén.³⁰

Rajtuk kívül erős bázissal rendelkeztek az elsősorban egyetemi hallgatókat tömörítő bajtársi egyesületek, amelyeket az Országos Turul Szövetség debreceni kerülete fogott össze. Mivel ezek a szervezetek elég markáns állásfoglalást képviseltek az 1930-as évek második felében a németkérdésben, ezért velük érdemes részletesebben is foglalkozni.³¹

²⁸ HBML IV. B. 901/a 11. d. 123/1934. eln. A debreceni rendőrkapitányság helyzetjelentése 1934 áprilisééről. A debreceni egyesületekről lásd még *Debrecen város egyesületi katasztere 1833–2001 között*. Összeállította: Uri Sándorné. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei, 28. Debrecen, 2002.

²⁹ A Magyar Revíziós Liga debreceni csoportja például jó kapcsolatot tartott fenn a németekkel. 1936 januárjában például a helyi Revíziós Liga tagjai szervezésében Rudolf Schricker, egy magyarbarát német publicista tartott – a jelentések szerint – nagy sikerű felolvasást a Déri Múzeumban „A Trianon-i békekötés kulisszái mögött” címmel. (HBML IV. B. 901/a 13. d. 46/1936. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1936. január.)

³⁰ HBML IV. B. 901/a 14. d. 137/1937. eln. Az ÉME debreceni csoportjának tisztikara és választmányi tagjai. Az ÉME-ről lásd részletesen ZINNER Tibor: *Az ébredők fénykora*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989.

³¹ A debreceni egyetemi szervezetekről lásd legújabbban KEREPESZKI Róbert: Ifjúsági egyesületek a debreceni Tisza István Tudományegyetemen a két világháború között. HOLLÓSI Gábor (szerk.): *Közlemények a Debreceni Tudományegyetem történetéből IV*. DE-BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen, 2006. 51–62.

A korszak legsajátosabb és legjellemzőbb egyetemi szervezeteinek, az ún. bajtársi egyesületeknek a magyar egyetemeken nem voltak hagyományai. A 19. századi német Burschenschaftok mintájára alakultak a Tanácsköztársaság bukása után, de tevékenységükben, antiszemitizmusukban, radikalizmusukban és militarista jellegükben inkább a náci párt egyetemi ifjúsági szervezetéhez, a már említett NSDStB-hez hasonlíthatók. A bajtársi egyesületek egyetemi karonként külön-külön szerveződtek, s ahol lehetett, a tudományágra jellemző nevet kaptak. Ezeket a szervezeteket, amelyeket minden egyetemi városban egy-egy ún. Turul-kerület fogott össze, egy-egy évről évre megválasztott vezér irányította, aki többnyire felsőbb éves vagy végzős egyetemi hallgató volt, de előfordult, hogy már diplomázott személy került az élükre.³² Megalakulásukat, ahogy Budapesten is, az ideológiájukra jellemző antiszemitizmus kísérte.³³

A Turul Szövetség és a kötelékébe tartozó bajtársi egyesületek gondolkodásmódjára az említett antiszemitizmus mellett a radikális revizionizmus és ezzel együtt a militarizmus volt jellemző, a királykérdésben elfoglalt álláspontjukat tekintve pedig a szabad királyválasztók táborába tartoztak. Ezt elsősorban az a körülmény magyarázza, hogy a debreceni bajtársi egyesületek tagságának döntő többsége református volt, sők elsősorban vallási alapon utasították el a katolikus uralkodóház restaurálására irányuló törekvéseket. A Debrecenre általában is jellemző Habsburg-ellenesség volt az alapja annak, hogy a város társadalma (és nem csak az egyetemi hallgatók) gyanakvással figyelték a német mozgalmakat, amelyekben potenciális veszélyt láttak a magyarságra nézve.³⁴

³² Vö. LADÁNYI Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921)*. Értekezések a történeti tudományok köréből 88. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979; ÚJVÁRY Gábor: Egyetemi ifjúság a „neobarokk társadalomban”. Bajtársi szövetségek, egyetemi és főiskolai egyesületek a két világháború közötti Magyarországon. In: VALUCH Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. 1956-os Intézet–Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 453–459.

³³ A debreceni Tisza István Tudományegyetemen is szinte évről évre előfordultak antiszemita tüntetések, zsidóverések, amelyeket a bajtársi egyesületek provokáltak és irányítottak. Lásd TÓTH Pál Péter: *Metzéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983; Uő: Az egyetemi hallgatók mozgalmi Debrecenben, 1933–1936. *Századok*, 1981/6. 1192–1217.; KEREPEszKI Róbert: A numerus clausus 1928. évi módosításának hatása Debrecenben. *Múltunk*, 2005/4. 42–75.

³⁴ A királykérdésről alkotott nézeteiket egyértelműen alátámasztja, hogy 1935 őszén Debrecenben Habsburg-ellenes tüntetést rendeztek. A tüntetés oka az volt, hogy a Grieger Miklós vezette Nemzeti Legitimista Néppárt mintegy 40 fő részvételével összejövetelt tartott a debreceni Angol Királynő étteremben. Berényi vízei székkapitány jelentése szerint az „összejövetel ideje alatt kb. 50 főnyi tömeg (egyetemi hallgatók és Varjassy-féle nemzeti szocialisták) ellentüntetést rendezett a vendéglő előtt és bűzbombákat hajgált a helyiség folyosójára”. A tüntetőket a rendőrség széteszlatta, azonban a tömeg, „a Kossuthszoborhoz vonult, ahol szintén tüntetett a Habsburgok ellen”, és közülük 21 főt állítottak elő. (HBML IV. B. 901/a 12. d. 340/1935. eln. A vízei székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1935. szeptember.)

Ezt támasztja alá, hogy a debreceni Turul Bajtársi Szövetség 1938 májusában tartott kulturális nagytáborozásán az egyik szónok, Dénes István volt nemzetgyűlési képviselő rámutatott: „Ma szövetségesei vagyunk Németországnak, de nem tudjuk, mit hoz a holnap.” A rendezvényről készült rendőri jelentés szerint ezután „a szónok felmutatott egy térképet, mely utólagos megállapításunk szerint Granz Leipzig-i cég kiadványa, dr. Hugo Grothe szerkesztése, és amelyben a németységnek az Európában való néprajzi megoszlása van feltüntetve”, és ezt Dénes egyértelműen veszélyesnek ítélte Magyarország épségére nézve.³⁵

A debreceni bajtársi egyesületek egyre erősödő németellenessége markánsan jelent meg időszaki lapjukban, az *Új Vetés*ben. A lap 1933 márciusában *Az új Németország márciusa* című cikkével még üdvözölte Hitler hatalomra jutását, a náciizmust pedig olyan eszmének tekintette, amely kiutat mutathat a gazdasági válságból. A kezdetben németbarát álláspont azonban a második világháború előtti évekre gyökeresen megváltozott az egyetemi ifjúság jelentős részénél, mivel a terjeszkedő Németországtól féltették Magyarország önállóságát. Az *Új Vetés* 1938. novemberi száma már egyértelműen meg is fogalmazta ezt a világnézeti változást: „...a fajiságunkat két veszedelem fenyegeti: a zsidó és a germán.” Ennek a szemléletváltásnak volt betudható, hogy a német nemzetiségi mozgalomban és az éppen ebben az évben alakuló Volksbund megszervezésében aktív szerepet vállaló Huss Richárd professzort is élesen támadta a lap, egyenesen „pángermán agitátornak” nevezve őt.³⁶

A jobboldali nacionalista csoportok áttekintése után felvetődik a kérdés: hogyan látták a debreceni politikai erők és társadalmi rétegek baloldali érzelmű tagjai a magyarországi németeket és mozgalmukat? Az 1930-as évek első felében a debreceni Tisza István Tudományegyetemen tanuló, később gimnáziumi tanárként dolgozó E. Kiss Sándor visszaemlékezése szerint „ellenszenvvel, néha egy kissé elfogult gyűlölettel néztünk rájuk [ti. a németekre]”. Ezt támasztja alá Kovács Kálmán visszaemlékezése is,

³⁵ Jellemző adalék, hogy „a hatósági biztos úgy az utolsó kijelentésért, mint a térkép felmutatásáért a szónokot figyelmeztette, hogy a német kérdés és német viszony további tárgyalásától tartózkodjék, különben a szómegvonás következik”. (HBML IV. B. 901/a 15. d. 119/1938. eln. A debreceni rendőrkapitányság jelentése a Turul Szövetség debreceni kerületének kulturális nagytáborozásáról. Debrecen, 1938. május 8.)

³⁶ *Új Vetés*, 1933. március, 1938. november. A Huss Richárd elleni támadásról lásd uo. 1938. április. Nemcsak a bajtársi egyesületeknél, hanem más helyi ifjúsági szervezeteknél is megjelent a németellenesség. Már 1933 májusában a debreceni egyetemi Bethlen Gábor Kör tagjai előadást szerveztek, amelyre Bajcsy-Zsilinszky Endrét hívták meg. Ő a hallgatóság nagy egyetértésével kijelentette: „életkérdés számunkra, hogy a magyar határon megtörjük a hitlerizmus által szított pangermán imperializmus hullámaid”. (DFÚ, 1933. május 23.)

aki ekkor szintén a debreceni Tisza István Tudományegyetem hallgatója volt, és az 1930-as évek második felében aktívan tevékenykedett a baloldali értelmiségieket tömörítő Márciusi Frontban: „A volksbundistákat természetesen ellenségnek tekintettük. Igaz, hogy mi ismertünk, magam is, néhány hazai szociáldemokrata németet vagy német származásút, és tudtuk, hogy ezeket nem lehet egy kalap alá venni a fasiszta németekkel. De az biztos, hogy a magyarországi németek nagy többségét egyre inkább Hitler követőivé tette a Volksdeutsch-mozgalom és a Volksbund.”³⁷

A debreceni egyetemen a hazai német mozgalmakról és támogatóikról kialakult képet jól szemlélteti a szintén baloldali érzelmű Barla-Szabó Ödön, a Márciusi Front aktív résztvevője: a „pángermán eszmék képviselője”, Huss Richárd „elégge elszigetelődött az egyetemen. Akadt egy-két olyan professzor a bölcsészeknél és a jogászoknál, akik elégge leplezetlenül a németek ellen beszéltek. Így a Habsburg-ellenességnek is lehetett valamilyen szerepe Debrecen németellenességében.”³⁸

Az azonban kétségtelen, hogy a magyarországi németek egyre jelentősebb része Hitler és a nemzetiszocializmus ideológiájának követőjévé vált, és ebben nagy szerepe volt dr. Huss Richárdnak, a debreceni Tisza István Tudományegyetem német nyelv- és irodalomprofesszorának.

Huss Richárd és a népi német mozgalom

Huss Richárd 1885-ben született Besztercén, erdélyi szász család sarjaként. Több külföldi városban folytatta tanulmányait, Strassburgban szerzett diplomát, majd Franciaországban, Bordeaux-ban és Nancyban volt német nyelvi lektor. Életrajzírója, Karl Kurt Klein szerint már korán „nagy buzgalmat” tanúsított a német diákegyesületekben.³⁹

Hazatérése után előbb a kolozsvári tudományegyetemen volt a német nyelv lektora, majd 1913-ban a debreceni református kollégiumba helyezték át. Innen egyenesen vezetett az útja az 1912-ben alapított, 1914-től működő debreceni tudományegyetemre. Egyetemi előadásai felölelték csaknem a német irodalom egészét, de foglalkozott nyelvtudományi és nyelvtörténeti kérdésekkel is.⁴⁰

³⁷ Tóth Pál Péter: *Messiások*. I. m. 123., 300–301.

³⁸ Uo. 309–310.

³⁹ KLEIN Karl Kurt: *Richard Huss. Lebensbild eines volksdeutschen Forschers und Kämpfers*. [K. n.] Budapest, 1943. 16.

⁴⁰ VARGA Zoltán: *A debreceni tudományegyetem története 1914–1944*. [K. n.] Debrecen, 1968. 237–238.

Az első világháború alatt hosszabb-rövidebb időt töltött a fronton főhadnagyi rangban, s meg is sebesült. Katonai szolgálataért megkapta a III. osztályú érdemkeresztet, az I. és II. osztályú vitézségi érmet és a Károly-csapatkeresztet. Az első világháborús összeomlást követően az egyetemen a szélsőjobboldali törekvések egyik jelentős képviselője lett, és már 1918 decemberében zsidóellenes pogromra szólította fel az egyetemi ifjúságot. Az antiszemitizmus gondolkodásmódjának egyik alapja volt, ezért gyakran írt cikkeket a fajvédelemről és a zsidókérdésről például a *Fehér Újság*ban is.⁴¹

Talán éppen a frontszolgálata és radikális antiszemitizmusa volt az oka annak, hogy az 1920-as években őt is patronáló tagjává választotta az egyetemi Turul Bajtársi Szövetség, és kezdetben az egyik tagszervezet, éppen az ő bölcsészkar-i dékánusa idején (1922/23-as tanévben) alakuló Árpád Bajtársi Egyesület támogatója lett.⁴²

Az 1933-as esztendő nemcsak a világpolitikában, hanem a magyarországi német nemzetiségi mozgalomban is döntő fordulatokat hozott. Ugyanis éppen Hitler németországi hatalomra kerülésének évében halt meg a hazai németiség legjelentősebb politikai vezéralakja, Bleyer Jakab. Huss Richárd ekkor kapcsolódhatott be igazán a mozgalomba. Korábban ugyanis Bleyer kerülte vele a kapcsolatot, mivel túl radikálisnak tartotta őt. Így Huss csak 1933 után lett a hazai németek legjelentősebb szervezetének, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületnek (Volksbildungsvereine) az alelnöke. Huss mindezek ellenére 1933 után Bleyer követőjének vallotta magát, ami a szélsőséges nemzetiszocialista szimpátiája miatt nem lehetett igaz.⁴³

Huss 1934-ben a debreceni Keresztény Nemzeti Liga tagjainak tartott egy előadást, amelyben kifejtette, hogy a nemzetiszocializmus a német forradalom eredménye: magában foglalja a nacionalizmust, a népek egyesülését nemzeti alapon és a népakarat megtestesülését a Führer személyében. Kiemelte, hogy ez a világnézet leszámol az állammal, és azt a nép szolgálatába állítja, ami által megoldhatóvá válik a kisebbségi kérdés is.⁴⁴

Ilyen és hasonló megnyilatkozásai ellenszenvet keltenek nemcsak a Keresztény Nemzeti Ligában, hanem Debrecen társadalmában is. 1936

⁴¹ Karl Kurt KLEIN: i. m. 133.; VARGA Zoltán: i. m. 133–134.; GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. I. m. 100.

⁴² HBML VIII.1/b. 12. d. 382/1922–23. etsz. Az Árpád Bajtársi Egyesület megalakulása. 1922. október 22.

⁴³ Norbert SPANNENBERGER: *A magyarországi Volksbund*. I. m. 115–121. Bleyer Jakabról az 1. jegyzetben felsorolt irodalomon kívül lásd még FATA Mária: Bleyer Jakab nemzetiségi koncepciója és politikája (1917–1933). *Regio*, 1994/1. 175–190.; TILKOVSKÝ Loránt: A Bleyer-portré problematikusan vonásai. *Történelmi Szemle*, 1993/3–4. 259–277.

⁴⁴ Norbert SPANNENBERGER: *A magyarországi Volksbund*. I. m. 123.

júniusában, amikor a Liga tisztújító közgyűlésén Huss Richárd is választmányi tag lett, a helyi vitézi szék kapitánya a következő – sokak által is hangoztatott – véleményt fogalmazta meg a főispánnak tett jelentésében: „Ez a körülmény [ti. Huss választmányi tagsága] sokaknál nagy visszatetszést szült és méltán. Dr. Huss Richárd a magyarországi pángermán mozgalomnak egyik közismert és túlzó felfogású vezéralakja. Működéséhez egyetemes magyar nemzeti szempontból sok szó fér. Hogy ő mint »vad szász« a németek helyzetét Csonkamagyarországon [sic!] nem tartja kielégítőnek, az lehet az ő meggyőződése, de hogy a túlzó pángermán mozgalomnak az élén, mint tényleges egyetemi tanár, az egyetemi tanári jövedelemnek a birtokában fejtsen ki az egyetemes magyarságra nézve káros működést, tehát tulajdonképpen saját kenyeret adó gazdája ellen dolgozzék és hozzá, a Ker. Nemzeti Liga debreceni osztálya az elnökség javaslatára választmányi tagjai közé is válassza – ez már méltán váltja ki egyesek részéről – akik a Huss Richárd-féle túlzó pángermán propagandát a magyarságra nézve veszedelmesnek tartják – az elítélő kritikát.”⁴⁵

Ugyanezek az aggályok fogalmazódtak meg vele szemben a Keresztény Nemzeti Liga 1939. júliusi tisztújításakor. Ekkor „a tagok között ellenérzést váltott ki, hogy a választmány tagjai közé választották Dr. Huss Richárd egyetemi tanárt, aki túlzó német álláspontjáról ismeretes Debrecenben”. A vitézi szék kapitánya ekkor a következő magyarázatot fűzte Huss megválasztásához: „Ez a körülmény annak tudható be, hogy az elnök, Haendel Vilmos egyetemi tanár nevezettet felvette a választmány tagjaiul javaslatba hozottak közé, s nem adott alkalmat a régi választmánynak, hogy a választmány új névsora felett meditáljon.”⁴⁶ Ebből az derül ki, hogy noha alapjában ellenséges volt a légkör Huss tevékenységével kapcsolatban, voltak támogatói Debrecenben és a kollégái között is.

Nem véletlen, hogy a szintén német származású, szélsőjobboldali meggyőződésű és szélsőségesen németbarát Haendel Vilmos, a Tisza István Tudományegyetem jogi karának professzora, egyben a Keresztény Nemzeti Liga vezetője támogatta Huss törekvéseit. Haendel 1932 decemberében a Liga népes közönségének előadást tartott a németek első világháború alatti tengeralattjáró-háborújáról. Bemutatta ennek a harcmodornak a technikai, taktikai, illetve tengeri jogi összefüggéseit, és jogosnak tartotta, hogy a németek alkalmazták hadműveleteik során. Majd kijelentette, hogy „amikor Németország napja újból felvirrad, be fog

⁴⁵ HBML IV. B. 901/a 13. d. 202/1936. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1936. június.

⁴⁶ HBML IV. B. 901/a 16. d. 217/1939. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1939. július.

következni a magyar feltámadás is”.⁴⁷

Huss az 1930-as évek második felében élesen szembekerült Gratz Gusztávval, a korábbi magyar külügyminiszterrel, aki a Volksbildungsverein vezetőjeként igyekezett távol tartani a magyarországi németeket attól, hogy a hitleri Németország eszközévé váljanak.⁴⁸ Ez a szembenállás egy időre kettészakította a hazai németseget. Huss és követői, köztük a később vezéralakká előlépő Basch Ferencsel, külön szervezetet alapítottak, a Magyarországi Népi-Németek Bajtársi Szövetségét (Volksdeutsche Kameradschaft). Ez az egyesület egyértelműen a nemzetiszocializmus híve volt, és még a magyar kormány is tudott arról, hogy a német náci párt és a birodalom anyagilag támogatja.⁴⁹

Huss 1935-ben rövid időre a Kameradschaft kizárólagos vezetője lett, miután Basch Ferencet nemzetellenes agitáció miatt perbe fogták, és börtönbe került.⁵⁰ Ebben az időszakban a debreceni Turul Szövetség is Huss ellen fordult. A korábban a németeket mintának tekintő egyetemi bajtársi egyesületek 1938 februárjában kifejezetten azzal vádolták meg a professzort, „hogy mint egy német kisebbségi csoport szellemi vezére a Dunántúlon olyan pángermán izgatást folytat, amely összeférhetetlen az egyetemi tanársággal”.⁵¹

Huss ekkor a vádak tisztázására fegyelmi eljárás megindítását kérte maga ellen, amelyet Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter

⁴⁷ DÚH, 1932. december 17. – Haendel 1943 szeptemberében, egy korábbi németországi úttjára hivatkozva, ahol a vezető körök szemére vetették, hogy Magyarország nem ad elég segítséget a németeknek, kijelentette: „erkölcstelen a belső elpártolás a megkötött szövetségtől, morális szempontból pedig kétségtelen hazaárulás a magyar érdekekkel szemben”. A németek melletti végsőig tartó kitartásra buzdított. (VARGA Zoltán: *A debreceni tudományegyetem története 1914–1944.* I. m. 128.)

⁴⁸ Huss és Gratz szembenállását szemlélteti kettőjük levélváltása. Lásd TILKOVSKY Loránt: Gratz Gusztáv és a „Népinémet Bajtársak” viszonya történetéhez. 1935–1936. évi dokumentumok Gratz irathagyatékából. *Századok*, 2006/1. 161–197.; BELLÉR Béla: *A Volksbindungvereintől a Volksbundig.* I. m. 66.

⁴⁹ *A Wilhelmstrasse és Magyarország...* I. m. 73. sz. dokumentum. Mackensen budapesti követ felterjesztése a külügyminisztériumnak a magyarországi németseggel kapcsolatban felmerülhető magyar panaszkodásokról, illetve az azokkal kapcsolatos német álláspontról. Budapest, 1936. november 29. 168–169.

⁵⁰ Norbert SPANNENBERGER: *A magyarországi Volksbund.* I. m. 111–113.; BELLÉR Béla: *A Volksbindungvereintől a Volksbundig.* I. m. 99–103. Basch Ferencről lásd részletesen TILKOVSKY Loránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt. *Századok*, 1996/6. 1393–1450.

⁵¹ HBML IV. B.901/a 14. d. 10/1938. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1938. február. – Tovább szította a feszültséget Huss állítólagos nyilatkozata, amely a *8 Órai Újság*ban jelent meg. Ebben kijelentette, hogy neve „nem szorul magyarosításra, mert magyar”. A debreceni Turul Szövetség újabb memorandumot adott ki ellene, és Hussnak magyarázkodnia kellett. A *Debreceni Újság Hajdúföld* című napilapban megjelent válaszában közölte: „... én a nevemről azt magyaráztam [...], hogy ez a név már előfordul az V. században és benne van a bajor jogban. Nem állíthattam tehát, hogy a Huss név magyar.” DÚH, 1938. január 30.

el is rendelt. Az eset az 1938. február 4-én tartott minisztertanácsi ülésen is szóba került; Huss Richárddal kapcsolatban Széll József belügyminiszter egyenesen úgy fogalmazott, hogy „internálni kellene, ha így viselkedik”.⁵²

Ebben az időben Huss német nemzetiségi mozgalombeli politikai ellenfele, Klein Antal parlamenti képviselő is támadást intézett ellene.⁵³ Az országgyűlés 1938. február 16-i ülésén a Huss szerkesztésében megjelenő német nyelvű lapból, a *Deutsche Volksboté*ből idézett cikkekkkel igyekezett bizonyítani, hogy Huss, „a debreceni királyi magyar egyetemi tanár úr [...] a legféltelenebb izgatást folytatta” a magyar kormány ellen, és ezekben egyértelműen „nemzetiszocializmusra bízta” a magyarországi németeket. Klein szerint – és ebben egyetértettek a képviselőház tagjai is – „azok az elvek, amelyeket Huss Richárd vall, összeférhetetlenek azzal a közéleti pozícióval, amelyet ő mint magyar egyetemi tanár betölt”. Hussnál kiemelt helyen szerepelt a „német népi (völkisch) elv”. Klein rámutatott, hogy „amikor Huss Richárd a *völkisch* szót alkalmazza, akkor [...] a hitleri definícióra gondol, hiszen a nevelésnek állami feladatnak kell lennie. A nevelő tehát a völkisch eszmének értelmében akkor teljesíti feladatát, ha nevelési munkájánál elsősorban fajfenntartási szempontok vezetnek.” Ebből azt a következtetést vont a le Klein, hogy „ha Huss nyilatkozatait figyelemmel elolvassuk, azt látjuk, hogy az ő lelkiiségében már bekövetkezett az, hogy a magyarsággal csakis államjogi viszonyban állónak érzi magát”. Ezért kérte Hóman kultuszminisztert, hogy tegyen valamit a debreceni egyetemen oktató Huss ellen; ugyanakkor arra is felhívta a figyelmét, hogy Husst és társait valószínűleg Németországból pénzelik.⁵⁴

Az eset előzményei ismertek voltak Debrecenben is. Berényi István, a vízezi szék kapitánya szerint „általában a ker[esztény] és magyar társadalom körében Debrecenben már régebb idő óta beszéd tárgyát képezi Dr. Huss Richárd magyarelles működése, és most megnyugvással vették tudomásul a fegyelmi eljárás megindítását, bár igen sokan azt szerették volna, ha a független bíróság előtt tisztázta volna magát Dr. Huss

⁵² MOL K 27. Az 1938. február 4-i minisztertanács jegyzőkönyve, 42. sz.

⁵³ Klein Antal kormánypárti képviselő volt. 1885-ben született, egyetemi tanulmányait a budapesti és az innsbrucki egyetemen folytatta. A tanácsköztársaság után Tolna vármegyében a kisgazdapárt egyik alapítója és szervezője volt. 1920 májusában Tolna vármegye főispánjává nevezték ki, tisztségét 1921 júniusáig tartotta meg. A népies agrárirányzat híve volt, tagja lett az országgyűlés földművelésügyi bizottságának. HAEFFLER István (szerk.): *Országgyűlési Almanach az 1931–1936. évi országgyűlésről*. Magyar Távirati Iroda, Budapest, [é. n.] 193.

⁵⁴ A képviselőház 269. ülése. 1938. február 16. *Képviselőházi Napló*, XVI. k. 477–482.

Richárd az ellene emelt vádak alól”. Végül is Huss pozíciói meggyengültek a Kameradschaft élén, és miután Basch kiszabadult, kénytelen volt átengedni neki a vezető szerepet.⁵⁵

A fegyelmi eljárás Huss Richárd felmentő ítéletével ért véget 1938 augusztusában. Huss ekkor hűségnyilatkozatot intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, és ez is gátolta abban, hogy a továbbiakban tevékenyen részt vegyen a magyarországi német mozgalomban. Azonban „a ker[esztény] és nac[ionalista] társadalom tekintélyes része a felmentő ítélet ellenére Dr. Huss Richárdot ludasnak tartja a pángermán izgatásban, és úgy vélelkszik, hogy a felmentő ítélet a külpolitikai helyzettel áll összefüggésben, és ha Huss Richárd a magyar bíróság előtt keresett volna orvoslást az ellene felhozott vádakra – a bíróság nem találta volna őt tisztázottnak”.⁵⁶

Spannenberger szerint Huss, mint a Kameradschaft vezetője, „szívós alkatával tökéletesen alkalmas volt” arra a feladatra, hogy a népi német bajtársak érdekeiért következetesen fellépjen, mivel „nem került a konfliktusok”, és „a durva csaták és a napi viták embere” volt.⁵⁷

Eleinte a német birodalmi vezető körök is szívesen látták volna benne a magyarországi németek vezetőjét. 1937-ben azonban Mackensen német birodalmi külügyi államtitkár már egyetértett Pataky Tiborral, a kisebb-

⁵⁵ Lásd 51. jegyzet. Kétségtelen, hogy a magyar egyetemi ifjúsággal és a Turul Szövetséggel való viszony szempontjából nyilvánvaló hasonlóság fedezhető fel Huss Richárd és Bleyer Jakab életében is. Bleyer 1933 tavaszán haragította magára nemcsak az egyetemi ifjúságot, hanem általában a „kereszténynacionalista” közvéleményt azzal, hogy az országgyűlésben bírálta a magyar kormány nemzetiségi politikáját, és követelte a magyarországi németek helyzetének további javítását. Május 17-én Bleyer-ellenes tüntetések kezdődtek a budapesti egyetemen, amelyet két hétre be is zártak. A tüntetők memorandumot fogadtak el, amelyben követelték Bleyer eltávolítását az egyetemről, de ha ez nem lenne megoldható, egy párhuzamos tanszék felállítását kérték, és „ünnepélyes fogadalmat tettek arra, hogy a jövő szemeszterben magyar ifjú nem lesz Bleyer hallgatója”. Még aznap az egyetemi ifjúság közleményt adott ki, amelyben kijelentették, „ezt a felháborodást kizárólag Bleyer Jakabnak valótlán adatokra épített és világszédítésre alkalmas parlamenti felszólalása váltotta ki”, és a demonstráció „nem a Magyarországon élő nemzeti kisebbségek, sem pedig a német nemzet, hanem egyedül és kizárólag Bleyer Jakab ellen irányul”. Ennek ellenére a késő esti órákban távirat érkezett egy müncheni diákegyesülettől, amely tiltakozott a Bleyerrel szembeni tüntetések ellen. Az ügy (sport)diplomáciai bonyodalmat is okozott, ugyanis május 20-án nem állt ki a Berlinben tartózkodó magyar főiskolai vívóválogatott ellen a németek nemzeti csapata; vezetői kijelentették, hogy „társadalmilag nem érintkeznek a magyar főiskolásokkal, míg Bleyer Jakab egyet[emi] tanárnak elégtételt nem szolgáltatnak”. A magyar csapat ezek után hazautazott. Ugyanezen a napon a bécsi egyetemi ifjúság is Bleyer mellett tüntetett. (*Debrecen*, 1933. május 17–21.; *DFÚ*, 1933. május 17–21.)

⁵⁶ HBML IV. B. 901/a 15. d. 226/1938. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1938. augusztus.

⁵⁷ Norbert SPANNENBERGER: *A magyarországi Volksbund*. I. m. 122.

ségi ügyek államtitkárával abban, hogy Huss politikailag alkalmatlan erre a szerepre. Pataky 1938 februárjában, éppen akkor, amikor Huss ellen elkezdődött az említett fegyelmi eljárás, elismerte ugyan Künzel szudétanémet párti képviselő előtt a magyarországi Kameradschaft vezetőinek, így Huss Richárdnak a „tisztességes szándékait”, de véleménye szerint „ezek romantikus eszmék hangulatában élő fiatal emberek”.⁵⁸

Huss közeli munkatársa, az egyetem német tanszékén tanársegédje, Némedi Lajos így emlékezett rá: „Politikailag a jobboldalhoz volt elkötelezve, antiszemita volt”, de „nem született politikusnak, nem tudott taktikázni, biztosan sokat elcsúszott a pesti parketten. Úgy mozgott a politikában, mint az a bizonyos elefánt a porcelánboltban.” A politikához „túlságosan is naiv volt, [...] túlságosan becsületes”. Huss „objektíve kétségtelenül Hitler érdekeit szolgálta, bár szubjektíve mindig egy általa elképzelt magyar haza hű polgárának vallotta magát”.⁵⁹

Az 1938-ban megalakuló Volksbundban tiszteletbeli elnökséget vállaló Huss Richárd már nem vett részt az egyesület kiépítésében. Ebben döntő szerepe volt a debreceni Turul Szövetség ellene irányuló munkájának. 1938 decemberében, a fegyelmi eljárás után, Huss levélben közölte Basch-sal, hogy az aktív szerepvállalástól már távol tartja magát.⁶⁰ Ennek ellenére kétségtelen, hogy Huss Richárd személye, jelenléte és korábbi tevékenysége előkészítette a talajt Debrecenben is a Volksbund megalakulásához és kiépüléséhez, ami akkor vette kezdetét, amikor ő már visszavonult az aktív társadalmi-politikai élettől. Az egyesület legaktívabb időszakát már nem élhette meg, 1941-ben meghalt.

⁵⁸ *A Wilhelmstrasse és Magyarország...* I. m. 102. sz. dokumentum. Mackensen külügyi államtitkár feljegyzése Pataky államtitkárral folytatott megbeszéléséről. Berlin, 1937. november 24. 241–242., Uo. 113. sz. dokumentum. Künzel szudétanémet párti képviselő jelentése a külügyminisztériumnak. 1938. február 19. 259.

⁵⁹ Tóth Pál Péter: *A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez II.* Interjúk. Szociológiai füzetek 30. Művelődési Minisztérium, Budapest, 1983. 53–56. Másképp emlékezett Hussra egy másik egyetemi kollégája, az olasz nyelv lektora, Wallisch Oszkár. Ő 1945 őszén így fogalmazott: „Az egyetem német professzora, Huss Richárd legádázabb ellenségem volt, aki mindenhol és minden elképzelhető módon igyekezett nekem ártani, így pld. azzal is, hogy ellenem hangolta a birodalmi, a »született« német lektorokat is, akik ily módon velem szemben nemcsak tartózkodva, hanem sokszor barátságtalanul, sőt olykor ellenségesen is viselkedtek. [...] Ez a feszült ellenséges viszony voltaképp mélyreható felfogásbeli eltérésre vezethető vissza. Huss professzornak városszerte ismert felfogásával szemben én mindenkor azt vallottam, hogy a germán, szláv és román népek ütközőpontján élő kis magyar nép életére és jövőjére végzetes hatással lehet az, ha csak egy nagy hatalmas nép (ebben az esetben a német nép) kultúrájának egyoldalú és nyomasztó súlya alatt áll.” Wallisch Oszkár igazoló nyilatkozata. Győr, 1945. szeptember 20. HBML XVII.403/e [az V. sz. egyetemi Igazoló Bizottság iratai] 3. doboz, 966/1945. V. Ig. Biz. sz.

⁶⁰ Karl Kurt Klein: i. m. 150–152.

A Volksbund debreceni szervezetének megalakulása és tevékenysége

A Volksbund debreceni szervezete csak jóval az országos központ megalakulása után jött létre. Ennek elsődleges oka egyrészt a „vad szász” és nagy „pángermán agitátor” visszavonulása volt, másrészt az, hogy a második világháború kitörésekor az országban elrendelt rendkívüli intézkedésekkel a magyar kormány egyre inkább igyekezett lassítani és tompítani a hazai németek szervezkedését, illetve a Volksbund helyi szervezeteinek kiépítését. Azt pedig, hogy az alapjában németellenes Debrecenben is megalakulhatott egy ilyen agilis nemzetiségi szervezet, elsősorban a külpolitikai helyzet, Magyarország Németország iránti teljes elkötelezettsége, illetve a helyi vezető körök tehetetlensége magyarázza.

A német nemzetiségi mozgalmak a második világháború kitörése után erősödtek meg a városban. Ennek első jele volt, hogy 1939 novemberében Hüttl Tivadar orvosprofesszornak, a Tisza István Tudományegyetem akkori rektorának védnöksége alatt rendeztek egy Német Művészeti Estet. Szembetűnő, hogy milyen ellenérzéseket váltott ki Debrecen társadalmában ez a rendezvény. A vitézi szék kapitányának jelentése szerint „ennek az estnek azon a címen csináltak egyesek reklámot, hogy csak a »szellemi értékek kicseréléséről« van szó”, de hozzátette: „sokan vannak azonban, akik ebben a megmozdulásban német propagandát látnak, s akik ezen okból nem tartják az ilyen megmozdulásokat szükségesnek”. „Ezek elsősorban azt kifogásolják – folytatja a jelentés –, hogy ezt a megmozdulást nem Debrecen számottevő társadalmi tényezői bevonásával (védnökségével) rendezték, hanem az egyetem német származású Rector Magnificusának védnökségével. Debrecen társadalmi tényezőinek bevonása mindenestre tompította volna az ilyen megmozdulás élet.” Ezen az esten egy meghívott német művésznő a német költészetből adott elő verseket, azonban „állítólag a Hitlerizmust [sic!] dicsőítő irodalmi termékekre is sor került”. A kapitány keserűen jegyzi meg jelentésében: „Volt már Debrecenben olyan megmozdulás is – hangoztatták egyesek –, amelyen a »magyar költészet remekműveit« szólaltatták meg, és ezen a megmozduláson nem lehetett látni azokat, akik most kipirult arccal, önfeladten tapsoltak a német előadóművésznőnek.” Az eseményről szóló beszámoló a következő egyértelmű állásfoglalással fejeződik be: „Ha még hozzáveszem, hogy a jelenlévők közül nagyon sokan a magyarsággal való több évtizedes együttélés folytán nem tartották és tartják szükségesnek német hangzású neveik megmagyarosítását, meg lehet állapítani, hogy »szellemi értékek kicse-

rélése ide, szellemi értékek kicserélése oda«, hasonló megmozdulások rendezésére a mai idők nem alkalmasak.”⁶¹

A debreceni Volksbund megalakulására éppen az egyre erősödő helyi ellenszenv miatt csak 1942-ben kerülhetett sor. Ekkorra az egyesület a területi visszacsatolások révén Magyarországhoz került németek viszonylag magas száma miatt olyannyira megerősödött, hogy taglétszáma ebben az évben már elérte a 100 000 főt, és helyi csoportjainak száma, ami 1940 őszén még csak 167 volt, 410 lett.⁶²

A német nemzetiségi mozgalommal és általában a németekkel szembeni ellenérzések azonban a második világháború első éveiben egyáltalán nem vagy csak kevésbé érződtek. 1940 februárjában Berényi István, a vitézi szék kapitánya egyenesen úgy fogalmazott, hogy a „Németország végső győzelmeibe vetett hit e háborúban sem vesztett erejéből. Mind gyakrabban lehet hallani Hitlert olyan értelemben magasztalni, hogy Hitler annyit tett a kis emberek [sic!] érdekében, mint senki más.”⁶³

Két hónappal később, egy 1940. áprilisi jelentés szerint Debrecen lakossága „a német norvégiai és dániai sikerek hatása alatt áll. Ezek a sikerek nagymértékben megerősítették a német győzelembe vetett hitet.” Ennek ellenére a vitézi szék kapitánya érzékeltette, hogy a bizalom nem töretlen a németek irányában. „Meg kell azonban emlékezni arról – írja a külpolitikai események összefoglalásaként –, hogy a keresztény magyar társadalomban is akadnak jócskán olyanok, akik az angolok és franciák győzelméért drukkolnak, azzal az indoklással, hogy a németek fel fognak falni bennünket is. Kath[olikus] papi személyek ajakáról [sic!] több esetben hallottam németellenes hangokat.”⁶⁴ Ezek a hangok azonban elvesztek a háború zajában.

Érdekes intermezzo volt a Hitlerjugend néhány tagjának 1941. augusztusi debreceni látogatása, ugyanis a vendég német fiatalok „fegyelmezett magatartása” és „udvarias viselkedésük” a város „keresztény magyar la-

⁶¹ HBML IV. B. 901/a 16. d. 296/1939. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1939. november. – Korábban is voltak hasonló jellegű rendezvények Debrecenben. 1937. november 7–14. között például a német követség védnöksége alatt a debreceni egyetem akkori német lektora, dr. Rudolf Hartmann a Déri Múzeumban rendezett németkönyv-kiállítást. (HBML IV. B. 901/a 14. d. 326/1937. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1937. november.)

⁶² TILKOVSKY Loránt: *Ez volt a Volksbund*. I. m. 152–153.

⁶³ HBML IV. B. 901/a 17. d. 190/1940. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1940. február.

⁶⁴ Uo. 1940. április. Hasonló vélemények fogalmazódtak meg 1941 januárjában, amikor német csapatok érkeztek Magyarországra. Nem véletlen, hiszen „a német csapatok hazánkon való keresztülzárlítása a legnagyobb érdeklődést váltotta ki a társadalom minden rétegében. Ezzel kapcsolatban a suttogó propaganda Németország túlságos megerősödéséről és ennek a magyarságra nézve hátrányos következményeiről regél.” (HBML IV. B. 901/a 17. d. 67/1941. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1941. január.)

kossága körében rokonszenvet váltott ki”. Meg kell azonban jegyezni: ebbe az „udvarias viselkedésbe” belefért, hogy a Hitlerjugend „Debrecenben tartózkodó csoportjából egyesek a Hatvan utca és környékén lévő, zsidók által sűrűn lakott városrészben több zsidót lefényképeztek, sőt egyesek bementek a Pásti utcai és Kápolnás utcai zsinagógába, ott kisebb mérvű rombolást vittek véghez”. Ez az intő jel elég volt ahhoz, hogy az 1941 végén újra fellendülő német nemzetiségi mozgalmat és szervezkedéseket ismét komoly gyanakvással figyelje Debrecen társadalma.⁶⁵

1941 februárjában Budapesten megalakult a Német Tudományos Intézet. Vezetője dr. Hans Freyer lett, aki már hosszú évek óta vendégprofesszorként dolgozott a budapesti egyetemen. Az új intézet Debrecenben, Szegeden, Kassán, Kolozsvárott, Győrben és Pécsen is alakított fiókokat, és a Volksbund disszimilációs propagandájának „tudományos” alátámasztását szolgálta. A Német Tudományos Intézet elsődleges célkitűzése az volt, hogy elmélyítse a birodalmi és a magyarországi németek közötti kapcsolatokat, segítse az együttműködésüket, összefogja a magyarországi németekre vonatkozó kutatásokat, illetve hogy számba vegye a német származásúakat, kimutassa a települések és városok német eredetét.⁶⁶ Mindezzel a Német Népszövetség, a Volksbund megalakítását készítette elő Debrecenben.

A debreceni csoportot november 8-án nyitották meg. Ez alkalomból dr. Kállay Kálmán, a Tisza István Tudományegyetem rektora hangsúlyozta: „Az intézet rendeltetése a magyar–német kulturális kapcsolatok erősítése a hagyományos német–magyar barátság szellemében.” Vezetője dr. Wolfgang Heybey, az egyetem német lektora lett, akiről úgy tudták, hogy „a lehető legkevesebbet törődik a német nyelvtanfolyamokkal”, és „idejének legnagyobb részét Debrecenben és környékén a Volksbund szervezése köti le. Általában fáradt, agyonhajszolt ember benyomását kelti.” Heybey jellemét jól szemlélteti a következő eset: „Egyszer, amikor valaki felvetette, hogy egyes helyeken a német megszálló csapatokat magyar csapatok fogják felváltani, Heybey magából kikelve ordította: Mégiscsak disznóság, hogy a magyarok mindig csak arra spekulálnak, hogy megszálló csapatokként szerepeljenek. Tessék kimenni a keleti frontra, tessék ott harcolni az első vonalban, akkor elhiszem, hogy komolyan veszik a szövetséget.” Ahhoz, hogy hogyan sikerült megnyernie magának a debreceni egyetem vezető oktatóit, érdekes adalék a

⁶⁵ HBML IV. B. 901/a 18. d. 261/1941. eln. A debreceni rendőrkapitányság politikai detektívcsoportjának jelentése a Hitlerjugend Debrecenben tartózkodó csoportjáról. 1941. augusztus 25.

⁶⁶ TILKOVSKY Loránt: *Ez volt a Volksbund*. I. m. 140–141.

következő eset: 1942 januárjában az a szóbeszéd kelt szárnyra Debrecenben, hogy Heybey közbenjárására dr. Milleker Rezső, a bölcsészkar akkori dékánja meg fogja kapni a német Sas-rendet.⁶⁷

A vitézi szék kapitányának jelentése szerint ebben az időben két német csoport szervezkedett Debrecenben. Az egyiket éppen „a nagynémet származású és német állampolgár” Heybey vezette. Szoros kapcsolatban állt a budapesti német követséggel, és onnan havonta anyagi támogatásban részesült. „Ennek a csoportnak a tagjai már csak Magyarországon lakó nagynémeteknek vallják magukat. Igazi hazájuknak Németországot, vezérüknek kizárólag Hitlert tartják és ismerik el.” Heybey és köre a német származású ifjúság beszerzésében is jelentős eredményeket ért el: a fiatalok „Magyarországgal kapcsolatban feladatot kapnak és vállalnak”. Azt, hogy pontosan milyen feladatokról van szó, a jelentés nem fejt ki. A másik csoport tagjai, akinek a vezetője nem ismert, „német származásúak ugyan, de jó magyaroknak tartják magukat”. Tőlük Heybeyék azt követelték, hogy tagadják meg magyarságukat, ellenkező esetben árulóknak tekintik őket. Ennek ellenére a második csoport is hajlott arra, hogy Heybeyékkal társulva megalakítsák a debreceni Volksbundot, amelynek központja az 1938-as megalapításakor azzal az igénnyel lépett fel, hogy a német nemzetiségiek között integráljon, ne pedig polarizáljon, így a két debreceni csoport konszenzusához kézenfekvő volt a helyi csoport megalakítása.⁶⁸

A Volksbund megalakításának gondolata azonban eddig is ellentétet váltott ki a városban, és a Német Tudományos Intézet is a támadások kereszttüzébe került. Az ekkor már gyengülő Turul Szövetség vezetője kijelentette: „Debrecenben a Német Népszövetség [Volksbund] megalakítását hazafiatlanságnak, sőt hazaárulásnak tekinti.” A vitézi szék kapitánya úgy vélte, hogy „ezeket az ellentéteket a zsidók szítják és igyekeznek a maguk érdekében kihasználni”, majd kijelentette, hogy a második csoporthoz tartozókat segíteni kell, és „fel kell számolni Debrecenben a Német Szövetség megalakítását célzó mozgalmat, ha másképpen nem megy, dr. Heybey egyetemi lektornak és segédközegeinek Debrecenből való eltávolításával”. A jelentésben joggal figyelmeztetett arra, hogy „ha a Német Népszövetség Debrecenben megalakul és a német származású, de magukat jó magyarnak tartó egyének a Német Népszövetség és dr. Heybey mentalitású egyének befolyása alá kerülnek, el lehetünk reá ké-

⁶⁷ HBML IV. B. 901/a 18. d. 44/1942. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1942. november. A Heybey jellemzését adó forrást lásd a 70. jegyzetben.

⁶⁸ Uo.

szülve, hogy ezek az emberek is – a magyar érdekekkel ellentétben álló – nagynémet törekvéseknek hűséges kiszolgálóivá lesznek”.⁶⁹

A város vezető rétegei mégsem tettek semmit a volksbundista szervezkedéssel szemben, noha figyelemmel kísérték a helyi németek tevékenységét. A debreceni Volksbund 1942. február 1-jén tartotta alakuló közgyűlését, és a német szervezkedésben mint „Ostungarischer Stützpunkt” szerepelt. Vezetője Reisinger József nyugalmazott mozdonyvezető lett, aki Németországban vezetői tanfolyamot végzett, de a tényleges irányítás Heybey kezében maradt. Reisinger szerint Debrecenben ekkor 500 tagja volt a Volksbundnak, ami nyilvánvalóan túlzás, de kétségtelen, hogy az egyesületnek már megalakulásakor erős bázisa volt. A hivatalos közegeknek nem sikerült megszerezniük a tagnévsort, mivel azt Heybey a saját lakásán őrizte. A vitézi szék kapitánya úgy tudta, hogy a tagok között katonatisztek is voltak, ami kétségkívül aggasztó fejlemény lehetett. A debreceni Volksbund gyorsan ifjúsági szervezetet is alakított. Ennek sem ismert pontos taglétszáma. Vezetését Solomayer József orvostanhallgató vállalta, aki az egyetem Bocskai Internátusában lakott; komoly szerepet játszott benne egy másik orvostanhallgató, Schradi Antal is. A debreceni Volksbund és a helyi Német Tudományos Intézet nyílt kapcsolatban álltak egymással. A vitézi szék kapitányának bizalmas jelentése szerint „minden jel arra mutat, hogy a Német Tudományos Intézet a Volksbunddal együttműködik, annak – ha a szükség kívánja – fedőszerve. A közös működést bizonyítja, hogy mindkét szerv vezetése dr. Heybey kezében fut össze.” Név szerint az említettekén kívül csak keveseket ismerünk. Az egyesület pénztárosa Heinz Gieselbert, egy Tetétlen községben lakó birodalmi német volt, a Volksbund propaganda-munkájában pedig Solomayer orvostanhallgatón kívül szerepet vállalt Gasper Wilhelm, a helyi világitási vállalat alkalmazottja is.⁷⁰

Heybey egyébként már 1941-ben arra törekedett, hogy minél több tanintézményben kisajátítsa magának és társainak a német nyelvórák megtartását. Arra hivatkozott, hogy a második bécsi döntésért cserébe megkötött magyar–német népcsoportegyezmény állítólag tartalmazott egy olyan pontot, amely lehetővé teszi a Magyarországon működő német lektorok számára, hogy a középiskolákban nyelvi kurzusokat tartsanak.⁷¹

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ HBML IV. B. 901/a 18. d. 53/1942. eln. A vitézi székkapitány bizalmas nemzetvédelmi helyzetjelentése a Volksbund és a Német Tudományos Intézet tevékenységéről. Debrecen, 1942. február 16.

⁷¹ A magyarországi németiség kivételes helyzetét biztosító egyezményt 1940. augusztus 30-án Bécsben írta alá magyar részről gróf Csáky István, német oldalról Joachim von Ribbentrop külügyminiszter. Szövegét közli Norbert SPANNENBERGER: *A magyarországi Volksbund*. I. m. 397–398.

A debreceni református iskolák részéről dr. Papp Ferenc középiskolai felügyelő azonban határozottan visszautasította Heybey kezdeményezését. A piarista gimnázium ezzel szemben lehetővé tette, hogy diákjainak a Német Tudományos Intézet tartsa a nyelvórákat. Ebben minden bizonnyal nagy szerepe volt egy Witmann nevű piarista tanárnak, aki szintén a debreceni Volksbund tagja lett. Az órákat végül Kiss Árpád, a Német Tudományos Intézet tagja, gyakorló gimnáziumi tanár tartotta. A vitézi szék kapitánya szerint „nem kell sok képzelőerő ahhoz, hogy eze[ke]n a német társalgási órákon a hangsúly nem annyira a német nyelvtanításon, hanem a német propagandán nyugszik”. Kiss Árpádon kívül más magyarok is dolgoztak Heybey mellett a Német Tudományos Intézetben, úgymint Lengyel Imre egyetemi tanársegéd, aki az intézet adminisztrációját és pénzügyeit kezelte, dr. Dienes Éva, a Dóczy Leánygimnázium tanárnője és Pócze Lajos középiskolai tanár. Az intézet bevétele a költségvetésük szerint 13 000 pengő volt, „de ezen kívül még nagyon sok más összeg is áll rendelkezésére”, elsősorban a német követségtől.⁷²

A debreceni Volksbund tevékenységéről az utolsó biztos információk azzal kapcsolatosak, hogy a német hadsereg legális toborzóakciót indított a magyarországi népi németek körében. A sorozásra Ribbentrop német birodalmi külügyminiszter 1942. január 6–9. közötti budapesti tárgyalásai nyitottak lehetőséget, ugyanis a magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy 20 000, 18 és 30 év közötti magyarországi németet toborozzanak a Waffen-SS-be.⁷³ Ezt a Volksbund szervezetének kellett végeznie a sajtó teljes kizárásával, tekintet nélkül arra, hogy az önként jelentkezők tagjai-e a Volksbundnak vagy sem. A besorozott újoncok, miután a Waffen-SS kötelékébe léptek, elvesztették magyar állampolgárságukat. Ezt a feltevélt a magyar kormány támasztotta, a budapesti német követség pedig 1942. február 24-én elfogadta, és ezzel a megállapodás életbe lépett.⁷⁴

A debreceni városi detektívcsoport már egy héttel korábban jelentette: Reisinger József, a helyi Volksbund vezetője február 10-én utasítást ka-

⁷² HBML IV. B. 901/a 18. d. 53/1942. eln.

⁷³ Ribbentrop budapesti tárgyalásaira Debrecen társadalma a következőképpen reagált a vitézi székkapitány jelentése szerint. A látogatás „a legnagyobb érdeklődést váltotta ki s szinte egyöntetű az a vélemény, hogy mindezek hátamögött [sic!] – a bolsevizmus elleni harcokban – tavasszal a Honvédségnek az eddiginél jóval nagyobb méretű részvétele áll. [...] Ennek szükségességét különben a közvélemény belátja s nem is hallatszik hang, amely a Honvédségnek az eddiginél nagyobb méretű szereplését kifogásolta volna.” (HBML IV. B. 901/a 18. d. 53/1942. eln. A vitézi székkapitány nemzetvédelmi helyzetjelentése. 1942. január.)

⁷⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarország...* 479. sz. dokumentum. Jagow budapesti követ távirata Luther külügyi államtitkár-helyettesnek. Budapest, 1942. február 20. A Waffen-SS magyarországi sorozásairól és azok körülményeiről lásd TILKOVSKY Lóránt: *SS-toborzás Magyarországon*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.

pott a központi szervezési osztálytól, hogy „a helyi csoport 18–30 éves tagjai közül igyekezék újoncokat toborozni a birodalmi német hadsereg tartalékát képező fegyveres védőosztag (SS = Schutzstaffel) részére, és a jelentkezőket folyó hó 18-ra Nagykárolyba, a birodalmi német véderő sorozóbizottságánál állítsa elő.” Reisinger a *Debreceeni Újság Hajdúföld* február 11-i számában már fel is szólította azokat, akik a német népcsoporthoz tartozásukat igazolni tudják, jelentkezzenek nála. Czerovszky Zoltán detektív értesülései szerint másnap „Reisinger lakásán legalább hatvanan jelentkeztek, túlnyomó részben olyanok, akiknek a német népcsoporthoz semmi közük sincs, azonban egyik a másiktól meghallotta, hogy a német hadseregbe való toborzásról van szó, ahol napi két márka zsoldot, a család részére pedig napi három márka családi segílyt fizetnek, és így ezek pusztán anyagi okból jelentkeztek felvételre”. Reisinger azonban a megegyezéssel ellentétben kijelentette nekik, hogy csak azokat lehet felvenni, akik a Volksbund tagjai. Ő és az általa kiválasztott nyolc vagy tíz Volksbund-tag február 17-én elhagyta Debrecent, és Nagykárolyba utazott. Ott négy személyt talált alkalmasnak a sorozóbizottság: Jászberényi Márton városi adóhivatali kiségitő rapidíjast, akit az SS muskétásokhoz osztottak be; Hannel Zoltán Tibor géplakatostanoncot, aki a páncélos csapathoz került; Schradi Antal és Solomayer József orvostanhallgatókat, akiket az egészségügyi csapathoz sorozták be. A sorozóbizottság figyelmeztette őket, hogy magyar állampolgárságukról le kell mondaniuk, mire mind a négyen kijelentették, hogy készek lemondani, és felveszik a német állampolgárságot. „Miután letették az esküt Hitler Adolfra, visszatértek Debrecenbe, s innen valószínűleg március hó 1-jén lesznek útbaigazítva a szatmárnémeti Volksbund-kerület többi tagjaival együtt [az] egyik ausztriai kiképzőtáborba, ahol azok részére, akik németül nem beszélnek, nyelvtanfolyamot is tartanak.” A jelentést tevő detektív még megjegyezte, hogy „ez ideig nem volt tapasztalható az, hogy Reisinger fényes ígéretekkel csalogatná a jelentkezőket, akiknek egy része már azzal is számolt, hogy a világháború folyamán amúgy is sor alá kerültek volna, és úgy vélekedtek, hogy ha már katonai szolgálatot kell teljesíteniük, inkább szolgálnak a német hadseregben, mint a magyar honvédségben, mert egyrészt magukat németnek érzik, másrészt pedig katonai illetmények szempontjából is óriási különbség van a két hadsereg között, tehát anyagilag is jobban jönnek ki”.⁷⁵

⁷⁵ HBML IV. B. 901/a 19. d. 56/1942. eln. A debreceni rendőrkapitányság detektívcsoportjának jelentése a Volksbund szervezkedéséről. Debrecen, 1942. február 17.

Az 1942 februárjában besorozottak további sorsa ismeretlen, mint ahogy az is, hogy a későbbi toborzások alkalmával Debrecenből hányan lettek önként vagy kényszer hatására a Waffen-SS katonái. Ugyanígy homály fedi a helyi Volksbund későbbi tevékenységét. Vezetőik minden bizonnyal elhagyták Debrecent, amikor a szovjet csapatok elérték a várost.⁷⁶ A harcok befejezése után bekövetkező változások elsöpörték őket a közéletből, s eltűntek a történelem süllyesztőjében, ahogy szervezetük, a Volksbund is.⁷⁷

Mint láttuk, Debrecenben és Hajdú megyében összesen 416 német élt, számuk az értelmiségi elit körében, különösen az 1930-as évek második felében túlréprezentált volt, és mind igen aktívak voltak. S ugyanez igaz a társadalom más rétegeiből származó helyi Volksbund-tagokra is, hiszen a helyi csoport vezetője nyugalmazott mozdonyvezető, propagandafelelőse pedig vállalati alkalmazott volt. Tehát szerepük, aktivitásuk messze meghaladta a számukat, és éppen ezért kiváló példaként szolgálhatnak arra, hogy a német nemzetiségűek a korszakban olyan területeken is nagyon intenzív tevékenységet folytattak, ahol egyébként elenyésző kisebbségben voltak.

⁷⁶ A debreceni német szervezkedések vezéralakjai közül csak Heybeyről maradtak fenn töredékinformációk. Vele a már említett Wallisch Oszkár találkozott menekülés közben, és ezt fontosnak tartotta megemlíteni az igazoló nyilatkozatában is: „a téli hónapokban [1944 telén] Győrött [...] ismét találkoztam a debreceni egyetem utolsó német lektorával, Heybey Wolfganggal és én akkor szelíd szemrehányást tettem neki, hogy nem segített Debrecenből megmenteni néhány poggyászdarabomat, jóllehet kartársak voltunk az egyetemen és ő valószínűleg megtehetette volna. Így gyermekeimnek még takarója sincs. Heybey csodálkozva tárta szét a karjait és nagy gesztussal és nagy hangon így válaszolt: »Hát téged valóban nem németnek ismertünk Debrecenben!«” HBML XVII.403/e 3. d. 966/1945. V. lg. Biz. sz.

⁷⁷ Az új Magyarország első napilapja, a kommunista párt debreceni szervezetének kezdeményezéséből 1944 novemberében megjelenő *Néplap* egyik vezércikke a közalkalmazottakkal szembeni igazoló eljárások és a főbűnösök elleni népbírósi eljárások kapcsán kijelentette: „Aki tagja volt a Volksbundnak, az SS-kötelékében harcolt, nyilvánvaló, hogy a demokrácia ellensége”. *Néplap*, 1944. november 18.